

ANNA M. BLASCO BARDAS

Fundació Joan Maragall

SOBRE UNS CROQUIS DE JOSEP PIJOAN

Resum:

A la biblioteca personal de Joan Maragall es conserva un petit volum d'una edició de butxaca de la *Divina Commedia* il·lustrat amb mitja dotzena de croquis en carbonet i sanguina. Aquest article proposa que els dibuixos són de la mà de Josep Pijoan i que foren realitzats a finals del 1903 o principis del 1904 en un exemplar que, en tornar del seu viatge d'aprenentatge a Itàlia, Pijoan regalà a Joan Maragall. L'article proposa també una identificació dels temes representats i acaba amb la referència a uns altres croquis que Pijoan realitzà per al projecte de la tomba de Joan Maragall i que inclogué en una carta a Clara Noble.

Paraules clau: Joan Maragall — Josep Pijoan — epistolari — croquis — tomba de Joan Maragall

Abstract: At Joan Maragall's personal library remains preserved a small volume of a paperback edition of the *Divine Comedy* illustrated with half a dozen sketches in charcoal and sanguine. This article proposes that the drawings were made by Josep Pijoan in late 1903 or early 1904, in a copy that Pijoan gave to Maragall when he returned from his learning journey through Italy. The paper also proposes an identification of the topics and issues represented, and ends with a reference to other sketches that Pijoan made for the project of Maragall's grave, which he enclosed in a letter addressed to Clara Noble.

Key words: Joan Maragall — Josep Pijoan — epistolary — sketches — Maragall's grave

El viatge d'aprenentatge

Del centenar llarg de cartes que Josep Pijoan envià a Joan Maragall de la primavera del 1902 al desembre del 1911 les més interessants a l'hora d'aclarir la futura trajectòria professional de Pijoan en el camp de la cultura són, sens dubte, les escrites durant el viatge de final d'estudis per terres italianes de l'agost del 1903 al juliol de 1904.

L'interès rau sobretot en l'entusiasme del jove Pijoan que, en la seva estada d'aprenentatge, sembla trobar temps per a tota mena d'activitats i en deixa constància en unes cartes llargues, minucioses, a mig camí entre la crònica de viatge i el dietari personal. La darrera carta que es conserva d'aquest període està datada a Torí el diumenge 17 de juliol de 1904 i conté un paràgraf que ofereix, al meu entendre, la clau de comprensió de la transformació que aquests mesos han suposat per a Josep Pijoan:

Ya no sóch aquell que se'n va anar, don Joan! [...] M'he tornat una estranya criatura, curiosa, febrosa, atormentada! [...] Per altre part, tota la potència de l'home, de lo que és capàs aquesta pobre ànima nostra, no

l'havia comprès (ni sospitat!) fins a Roma sobre aquelles ruïnes potens, trepitjades pels homes nous que de totas parts del món hi acudexen.¹

No s'ha conservat la resposta a aquesta carta de to tan abrandat, però Maragall degué intuir que, en tornar a Barcelona, Pijoan ja no era ben bé el mateix. I quan un parell d'anys més tard encapçala amb un poema-pòrtic la primera edició d'*El Cançoner*, el llibre que recull la dedicació poètica de Pijoan, defineix de manera precisa el tarannà del deixeble en el segon vers: «Amic, que vas pel món, tan enfebrat».²

El vertigen, la passió, la febre de les quals parla Pijoan en la carta del juliol del 1904 podien ser –i així ho entenia Maragall en la carta del mes anterior– la passió amorosa: «Me fa por vostè enamorat», li deia el mestre. Però Pijoan parla també d'una altra passió, la que li ha desvetllat la capacitat artística de l'home, la impressió de les ruïnes de Roma, el fet de trobar-se envoltat d'obres artístiques. És a dir, el paper cabdal que l'emoció juga en la contemplació de tota obra d'art.

Les cartes d'Itàlia ofereixen algunes dades sobre les activitats de Josep Pijoan en el seu dia a dia: ressegueix biblioteques a la recerca de manuscrits catalans, s'interessa per l'arqueologia i visita ciutats i jaciments, assisteix a tertúlies literàries, fa lectures erudites i encara troba temps per assistir a algun curs a la Universitat... Però, en tractar-se d'una correspondència personal, s'hi reflecteixen sobretot vivències més que no pas informacions detallades. De tot el que veu, de tot el que explica, l'emoció i l'experiència directa són per a Pijoan allò que més importa.

Així, en la carta del 13 d'agost de 1903 –la segona carta conservada del viatge a Itàlia– Pijoan parla de la contemplació de tantes meravelles i afirma que l'arquitectura l'impressiona «d'una manera sentimental». Usa també el mateix adjectiu en descriure la visita a Perugia en una carta del 16 d'octubre de 1903:

1 Per aquesta i d'altres cartes, vg. Anna Maria BLASCO BARDAS, *Joan Maragall i Josep Pijoan. Edició i estudi de l'epistolari*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992. En aquests casos, només assenyalaré entre claudàtors el número de carta de referència.

2 Josep PIJOAN, *El Cançoner d'en Joseph Pijoan*, Vilanova i la Geltrú, J. Oliva, 1905.

No's pot figurar com arribaba el meu esperit a l'acabar-se el dia, després d'un dematí passat en companyia dels grans frescos sentimentals intensíssims del Gaddi, Orcagna, etc... [31]

La pràctica del dibuix

El lector pot tenir la impressió que el jove Pijoan, en aquest viatge d'aprenentatge que emprèn amb el bagatge dels seus estudis d'arquitectura, vol sobretot deixar-se impactar, deixar-se commoure per tot el que l'envolta. No obstant això, la mirada de l'arquitecte i la del futur historiador de l'art no hi són pas del tot absents. Hi ha una primera impressió emotiva, «sentimental» com diu ell, però l'impacte inicial s'ha de transformar en actitud voluntàriament contemplativa.

Pijoan tenia el propòsit d'estudiar els espais arquitectònics, i en aquesta línia comenta a Maragall que vol tornar a reprendre el dibuix, que, segons ell, se li ha «rovellat per la rutina de l'ofici». Sent la necessitat de practicar el dibuix com a única tècnica que li permetrà d'apropar-se a una lectura plàstica i, per tant, al veritable coneixement de les configuracions arquitectòniques. Així, diu referint-se al dibuix:

Trobo que és un element que em fa falta sovint, y no puch gosar-me en ciertas intimitats de las formas antiguas que sols s'aprecían al fer-ne un croquis lleuger. [26]

Potser la més significativa, per veure el paper que el dibuix va jugar en l'estada italiana, és l'epístola escrita des de Florència, uns dies després d'haver-s'hi instal·lat i on explica que, tot i patir uns problemes de salut, s'ha tancat als Uffizi a estudiar els dibuixos dels mestres antics. Amb el seu habitual to apassionat, Pijoan manifesta la seva desorientació, els seus sentiments d'inutilitat. Tota la carta té un aire de confessió. Però realment, de què es confessa a Maragall? Doncs, precisament, de la seva ineptitud per a l'apropament plàstic a l'obra d'art:

I todas las circunstancias (esceptuando la de las meas aptitudes) me portan a estudiar l'art dels antics en l'arquitectura. No sóch prou fort per veure segons els meus sentiments, y en la meva falta de sentit plàstic, aquesta solució ordenada, lògica, distributiva dels elements constructius, y una certa proporció concorde de l'espai, és la única per mi asequible. (...) Pro m'hi debatego, m'hi esforso, y el sentit de las formas no em vol pendre encara! Sóch difícil a las líneas. No tinch aquell do que tantas vegadas he admirat en altres, que colocan las cosas al seu puesto instintivamente, com per resort. [28]

Pijoan, com en moltes de les cartes enviades des d'Itàlia, es debat entre el sentiment, l'emoció i la necessitat d'ordenar, de comprendre. I el primer pas de la comprensió és captar el «sentit de la forma»... Veu que no n'hi ha prou amb deixar-se commoure per copsar el sentit de les obres plàstiques: cal fer un pas més i el cerca en el dibuix.

En la seva estada italiana, Pijoan va emprendre —com dèiem— moltes activitats. I algunes de les seves inquietuds i recerques les explicà en les «Cròniques d'Itàlia», els articles que, de l'octubre del 1903 al juny de 1904, envià a *La Veu de Catalunya*.

Però de la pràctica del dibuix, d'aquesta disciplina que s'autoimposa per comprendre les formes plàstiques, quin rastre n'ha quedat? En les cartes enviades a Maragall, Pijoan no inclogué cap croquis, cap dibuix. Crec, però, que a la biblioteca de Joan Maragall se'n conserva una mostra.

Uns croquis en una edició de la Divina Commedia

Fa anys, quan treballava en la transcripció de les cartes de l'epistolari Pijoan-Maragall, passava llargues estones a la casa del poeta. A vegades m'aturava i m'entretenia consultant el fons de l'arxiu familiar sense una finalitat concreta, una mica per descansar en la feina de transcripció. Recordo que en una ocasió vaig tenir a les mans un volum de butxaca de la *Divina Commedia* il·luminat a mà, o gairebé diria guixat, amb uns croquis que vaig conjecturar que potser eren de Josep Pijoan. Però en aquell moment no hi vaig prestar més atenció. I ara, quan Francesco Ardolino em va convidar a escriure alguna cosa sobre Maragall i les arts em van venir al record aquests dibuixos dels quals, fa anys, havíem parlat. Per això, responent la seva invitació, he tornat a l'Arxiu, a comprovar el record, a estirar el fil de la memòria, i després de trenta anys he tornat a veure els dibuixos.

A la biblioteca personal de Joan Maragall es conserven dues edicions de *La Divina Commedia*.³ La que conté els dibuixos a mà és un petit volum de butxaca de 165 x 100 mm editat a Florència el 1903 per G. Barbera Editore. L'exemplar ha perdut la coberta i està molt fet malbé. Només en obrir-lo he pogut comprovar com enganyosa pot ser la nostra memòria. El volumet⁴ no és pas com creia recordar «ple de dibuixos arquitectònics», sinó que conté tan sols mitja dotzena de croquis en carbonet i sanguina. Tot i així m'ha agradat tornar-lo a tenir a les mans. Són, com diria Pijoan, uns «croquis lleugers» que segurament s'han conservat només pel fet de ser en una edició de la *Divina Commedia* que Pijoan de-

3 Dante ALIGHIERI, *La Divina Commedia* (a cura d'Eugenio Camerini), Milà, Sonzogno, 15a ed., 1890; ID., *La Divina Commedia*, Florència, Barbera, 1903.

4 S'hi refereix Francesco ARDOLINO, *Una literatura entre el dogma i l'heretgia. Les influències de Dante en l'obra de Joan Maragall*, Barcelona, Cruïlla i Fundació Joan Maragall, 2006.

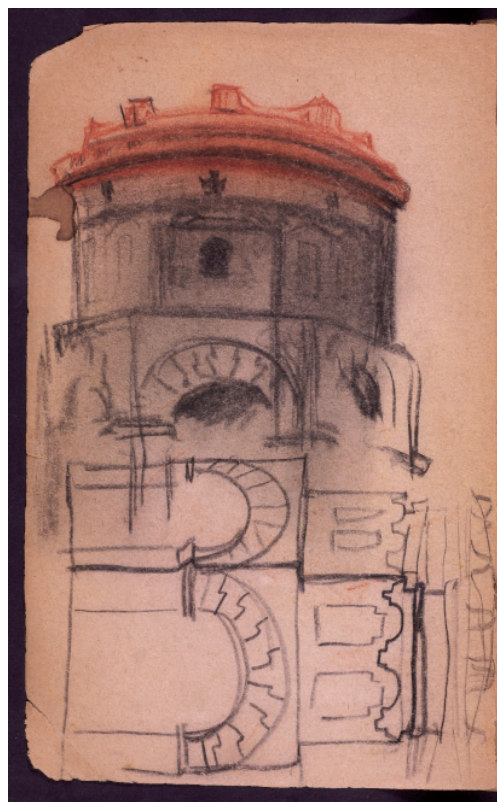
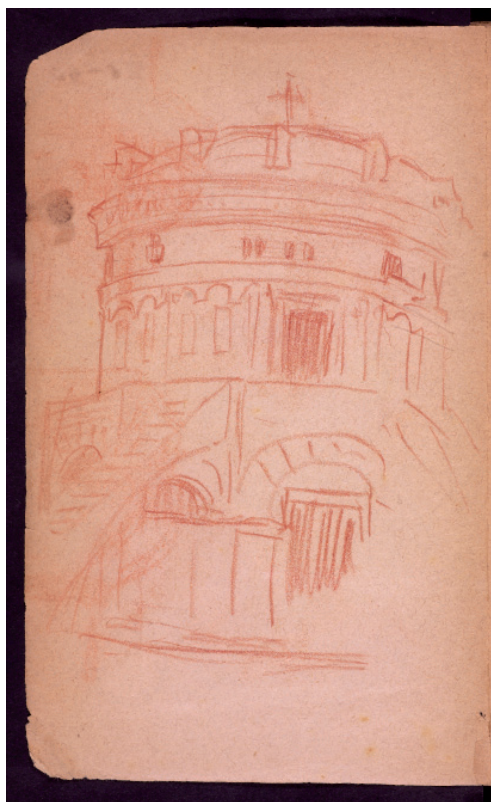
via regalar a Joan Maragall en tornar del seu viatge d'aprenentatge. Potser si Pijoan hagués portat a la butxaca un petit bloc de dibuix, aquesta relíquia no hagués arribat fins a nosaltres.

Exemplar de la *Divina Commedia*

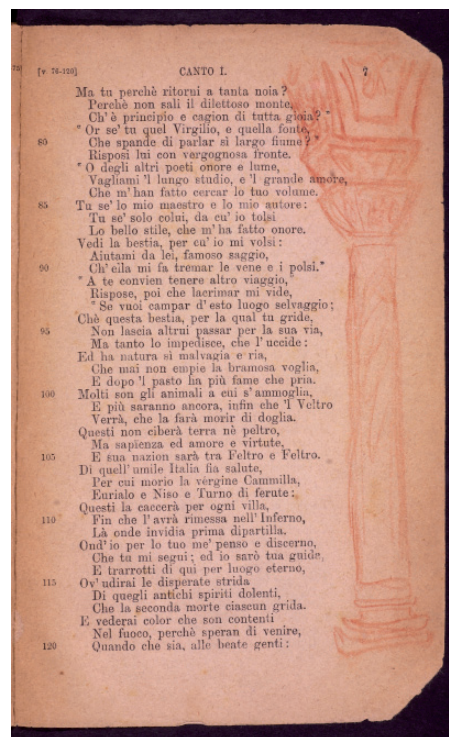
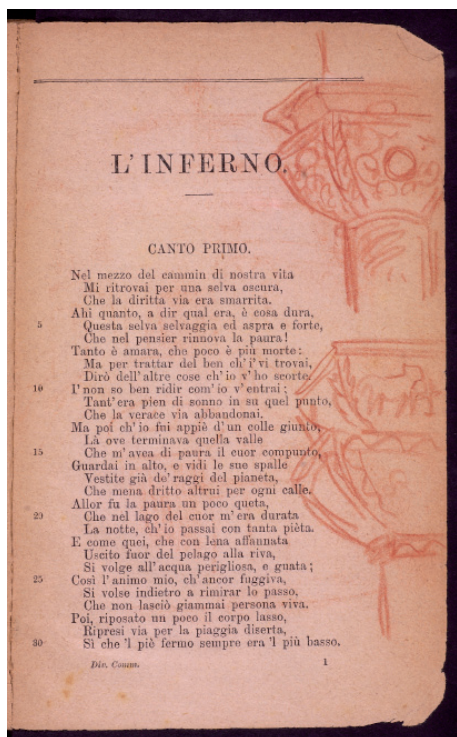
Voldria, ara, proposar una identificació. Què representen aquests croquis? En quina data van ser fets?

L'edifici més clarament identificable dels dibuixats és, sens dubte, el Mausoleu de Teodoric de la ciutat de Ravenna, representat en tres visions exteriors en aquests croquis. En una d'elles, amb alternança en l'ús de la sanguina i del carbonet, l'autor sembla insistir a remarcar la cúpula monolítica que corona l'edifici de planta octogonal, un gran bloc d'on sobresurten unes pedres a manera d'anells. Un cop identificat aquest edifici i situats en el marc de la ciutat de Ravenna, la identificació dels altres croquis esdevé un afer senzill.

Croquis de Josep Pijoan que representen el Mausoleu de Teodoric de la ciutat de Ravenna

A la primera pàgina del llibre, al marge dret del Cant primer de *l'Infern*, hi ha dibuixats dos capitells i l'inici de dues columnes. No són pas dos capitells qualssevol ja que tots dos sostenen un altre element de suport, el *pulvinus*, una mena d'àbac que permet resistir millor el pes de l'arc. Es tracta d'una peça constructiva pròpia de l'arquitectura de Ravenna que trobem ben representada en l'església de Sant Vital. Una columna completa amb totes les peces fins a l'arrencada de l'arc i el fust amb els traços que recorden les venes pròpies del marbre, es troba també esbossada a la pàgina 7.

Croquis de Josep Pijoan que representen els capitells de l'església de Sant Vital, a Ravenna

Però no són solament aquests elements els que al·ludeixen a l'església de Sant Vital. També el croquis d'un alçat dibuixat en sanguina a la darrera portadella, amb dos nivells de columnes i dues llunetes, es pot identificar ben clarament amb el presbiteri d'aquesta mateixa basílica. Naturalment, en un croquis d'aquestes característiques, els mosaics queden aquí reduïts a cercles i gargots, però la distribució dels elements constructius, la «solució ordenada» que cercava Pijoan, és precisa i permet una identificació certa.

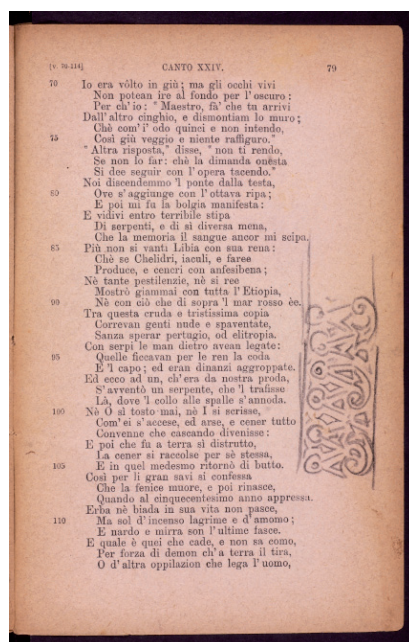
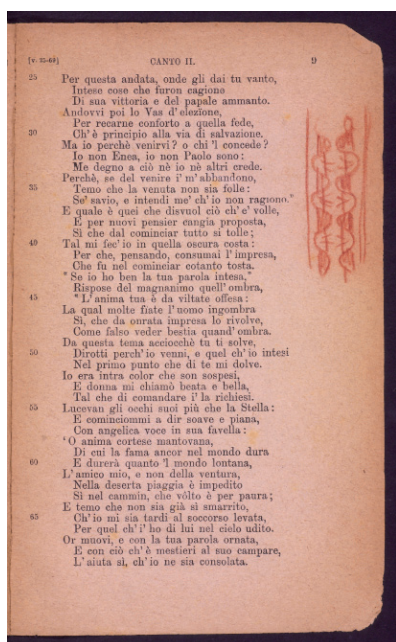
En l'avinentesa d'escriure aquest article he revisat el *Summa Artis*. En el volum VII, dedicat a l'art cristià primitiu i a l'art bizantí, Pijoan es refereix naturalment a diversos monuments de l'art de Ravenna: Sant Vital, el mausoleu de Gal·la Plàcidia, la basílica de Sant Apol·linar... I s'entreté força parlant dels colors dels mosaics, dels blaus verdosos i del blau lapislàtzuli. Però el que m'ha encuriat més és l'atenció que dedica, en el volum següent, a la tomba de Teodoric. Les fotografies dels dos costats del mausoleu permeten comprovar quin era l'estat de la tomba als anys quaranta del segle passat. En el text, Pijoan reflexiona sobre les solucions constructives d'aquest monument grandios i alhora auster, s'oposa a la proposta d'un altre autor i proposa una reconstrucció de la galeria alta del mausoleu que recorda la del seu croquis de principis de segle.⁵

⁵ Vegeu José PIJOAN, *Summa Artis. Historia general del arte*, vol. VIII (*Arte bárbaro y prerrománico desde el siglo IV hasta el año 1000*), Madrid, Espasa Calpe, 1942, p. 221 i sg.

Croquis de Josep Pijoan que representa possiblement el mur del presbiteri de Sant Vital

A més dels croquis ja identificats i de les senzilles sanefes decoratives de les pàgines 9 i 79, resta encara per aclarir quin és l'edifici representat a la primera portadella del volumet.

Sanefes decoratives de les pàgines 7 i 79

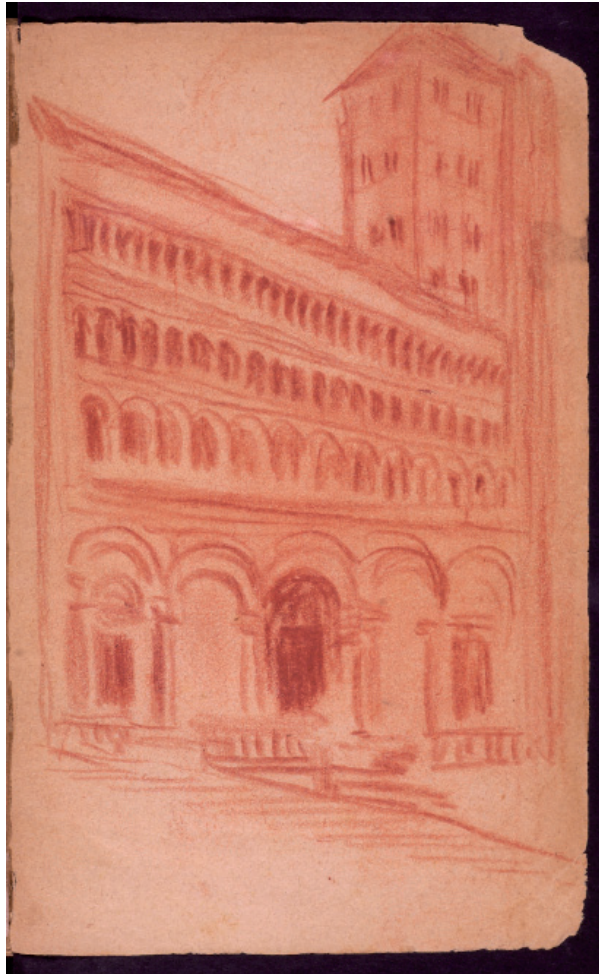
Josep Pijoan, d'acord amb el que revela l'epistolari, residí a Florència el setembre i part de l'octubre de 1903. Va visitar Perugia, Assís i el 26 d'octubre ja es trobava instal·lat a Roma. A finals de desembre seguia vivint en aquesta ciutat i en la carta del 21 de desembre, que escriu per desitjar bones festes de Nadal a Maragall i familiars, comenta que és possible que passi uns dies fora de Roma. I el mes de gener explica a Maragall que, efectivament, ha estat uns quinze dies fora de Roma per «veure cosas y ciutats y terras, que ganas ne tenia».

D'aquests quinze dies es conserva una sola postal amb una vista del sepulcre de Dante a Ravenna i un text molt breu: «Me trovo en Ravenna la silenciosa, la encantada. Les grans figuras blavas dels mosaichs miran pasar els sicles. Y yo paso també al devant d'ellas com una visió desesperada. Bon Cap d'Any ab la companyia».

Tot i la seva brevetat, el text reflecteix l'emoció que li despertà la ciutat de Ravenna i els seus mosaics. Però la postal és interessant no tant pel text sinó per la fotografia de la tomba de Dante que crec que dona la clau d'interpretació del croquis encara no identificat.

La tomba de Dante es troba dins d'un temple d'estil neoclàssic erigit vers el 1780. A l'interior hi ha el sarcòfag amb el relleu que representa Dante. Però les despulles del poeta no estigueren sempre aquí. Quan Dante morí, el setembre de 1321, la basílica de Sant Francesc acollí els funerals solemnes i les seves despulles es dipositaren en un sarcòfag prop del pòrtic. Per això crec que és molt possible que aquesta basílica sigui la representada en la sanguina de la portadella. L'església de Sant Francesc, com moltes altres de la ciutat de Ravenna, degué iniciar-se al segle IX i fou reconstruïda els segles X-XI. El dibuix fet per Pijoan representaria una ala de l'antic claustre amb arcuacions romàniques a diferents nivells i el *campanile* sobresortint en un dels angles.

Si aquesta identificació és encertada, tots els edificis representats en els croquis són de la ciutat de Ravenna que Josep Pijoan visità fugaçment els darrers dies del 1903 i primers del 1904.

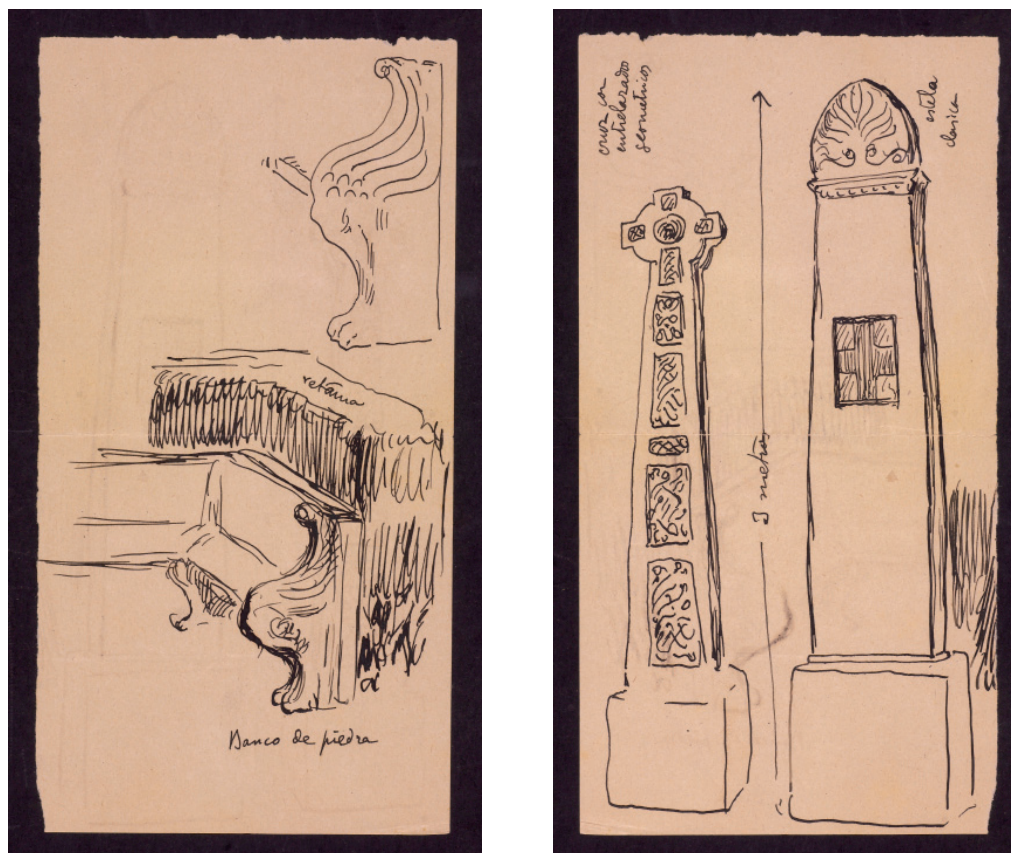

Croquis de la basílica de Sant Francesc de Ravenna

A tall de conclusió

Falta, finalment, veure si alguna de les cartes conservades de Joan Maragall poden afegir informació sobre els croquis i sobre l'exemplar de la *Divina Commedia* que els conté.

La carta de Maragall datada a Olot el 18 de setembre de 1905 s'acaba, just abans de la salutació final, amb la frase: «Oh, com m'ha tornat a embriagar del Dante, el llibre que'm deixà!». Que jo recordi, aquesta és l'única referència a Dante per part de Maragall en tot l'epistolari.

Croquis de Pijoan per a la tomba de Maragall

Quan vaig editar les cartes no vaig fer cap hipòtesi sobre quina podia ser l'obra en qüestió. Ara, però, no tinc cap dubte que el volum conservat a la biblioteca personal de Joan Maragall és el que esmenta la carta: és el petit volum de butxaca editat a Florència el 1903 que Pijoan regalà a Joan Maragall en tornar del seu viatge d'aprenentatge i en el qual, en hores febroses, en una curta visita a la ciutat de Ravenna, havia dibuixat –a manera d'exercici o de recordatori personal– alguns «croquis lleugers».

L'atzar i l'estimació de Joan Maragall pel seu deixeble han fet que aquest exemplar s'hagi conservat fins avui. Conté els únics dibuixos que conservem dels anys que abasta l'epistolari creuat entre els dos corresponents, del 1902 al 1911.

Després de la mort de Joan Maragall, Josep Pijoan escriví algunes cartes a la vídua del poeta. Es conserven a l'Arxiu Joan Maragall i són datades el 27 de desembre 1911, el 19 de gener 1912 i el 22 de setembre de 1912. Les dues primeres són cartes de condol, la tercera és una resposta a una consulta que Clara li formulava sobre la tomba al cementiri de Sant Gervasi.

A banda de les indicacions que conté, la carta és interessant sobretot pel fet que Josep Pijoan hi inclogué un full amb uns croquis. En una cara del full el dibuix d'un banc amb un respall i braços voltat d'una mena de vegetació i a la part superior un detall del banc. Per aclarir dubtes, Pijoan hi afegí unes paraules, «retama» i «banco de piedra». A l'altra cara del full, s'hi representen els croquis de dues esteles: una acabada en creu i amb el pilar decorat per entrelaçats geomètrics i l'altra d'inspiració clàssica. En la carta, Pijoan, a més d'aconsellar a Clara que demani la col·laboració de Francesc de Paula Nebot i de desaconsellar la de l'arquitecte Rubió, suggereix que faci posar un banc tot al voltant de la tomba. Efectivament, el projecte i els plànols signats per F. P. Nebot i datats el 1914 es conserven a l'Arxiu Joan Maragall.⁶

El 1914 Pijoan havia començat el seu llarg exili i es trobava al Canadà. No va poder seguir doncs l'edificació del panteó, però les indicacions contingudes tant en la carta com en els croquis van quedar recollides en el seu disseny de la tomba. Aquesta s'allunya de l'estètica modernista, incorpora el banc com a element configurador de l'espai i integra l'element decoratiu d'un fris propi de la iconografia de l'art del cristianisme primitiu que recorda una de les esteles del croquis que Pijoan esbossà en el volumet de la *Divina Commedia* que l'acompanyà en el seu viatge d'aprenentatge, i que Maragall conservà a la seva biblioteca particular com a penyora del seu deixeble.

Rebut el 24 de setembre de 2013

Acceptat el 31 d'octubre de 2013

⁶ Vg. documents biogràfics Arx. 3-0. A la Biblioteca de Catalunya es conserva també un projecte de Pijoan, dibuixat per Ismael Smith, per a un monument a Manuel Milà i Fontanals a Vilafranca del Penedès que no es va arribar a fer mai. Se'n va publicar un croquis a *La Veu de Catalunya* del 13 de maig del 1908, e » d. matí.